

TYSKE FORSØG PÅ KULTURPROPAGANDA I DANMARK UNDER DEN FØRSTE VERDENSKRIG

AF

JESPER DÜRING JØRGENSEN

Krigen og Det kongelige Bibliotek. Faa nye Bøger. En særlig Krigssamling“ proklameres det i et interview med Det kongelige Biblioteks daværende chef H. O. Lange i *Politiken* den 11. okt. 1915. Interviewet drejer sig om den litterære markedssituation og de følger, denne har fået for arbejdet med Kgl. Bibl.s samlinger. At krigen både i de krigsførende lande og i de neutrale er blevet det alt dominerende emne, forklarer H. O. Lange på denne nøgterne måde:

Overhovedet er det saaledes, at Forfatterne har slaact sig paa Krigsbøger. Almindelig Litteratur vil Publikum i de krigsførende Lande slet ikke læse for Tiden. Selvfølgelig er det ikke meget tiltalende saaledes for Brødets skyld at producere Krigsbøger, men hvad skal Forfatterne gøre? De er jo nødt til at leve.

Med denne betoning af forfatterens materielle vilkår, ramte H. O. Lange uden tvivl en væsentlig grund til væksten af krigslitteratur, men naturligvis er hans sidste bemærkning et temmeligt generelt udsagn, der sagtens kunne finde anvendelse på litteraturens forhold også i fredstid, og derfor er det kun en enkelt side i et større årsagskompleks, som H. O. Lange kommer til at strejfe.

I det følgende skal det forsøges at blotlægge en større flade af denne sammenhæng ved hjælp af det materiale, der er til rådighed i Kgl. Bibl., det være sig selve den trykte danske eller til dansk oversatte krigslitteratur eller bibliotekets samling af breve vekslet mellem de i disse forhold involverede personer. Ved undersøgelser i dette materiale og fremfor alt ved at sammenstille det med arkivalier fra det daværende tyske gesandtskab i København og det tyske udenrigsministerium i Berlin, som til al lykke findes affotograferet i Rigsarkivet, bliver det muligt at få et nøjere

kendskab til krigslitteraturens egentlige baggrund og til de forventninger, som de, der betalte den, måtte nære så vel som de, der skrev den. Dog med den afgørende begrænsning, at det især er de tyske tiltag, der er emne for undersøgelsen, idet det foreliggende kildemateriale først og fremmest indbyder til betragtning fra denne vinkel. Det er således ikke indholdet af krigsbøgerne, der skal drøftes, ikke deres tendens eller enkelte skribenters opfattelse af krigen og dens væsen, men derimod nogle få ydre betingelser for krigslitteraturen som sådan.

Forholdsvis hurtigt efter krigsudbruddet, helt nøjagtigt fra den 25. okt. 1914 daterer sig det første samlede tyske forsøg på at vurdere „stemningen“ i Danmark, idet en *Bericht über die Presseverhältnisse und Pressebearbeitung in Dänemark* har denne dato angivet.¹⁾ Et maskinskrevet dokument på knapt 14 sider udarbejdet af Professor für Landwirtschaft Anton Hollmann.²⁾

Som titlen viser, drejer professor Hollmanns beretning sig om presseforholdene, hvilket dog skal tages i meget bred forstand, eftersom Hollmanns beretning nok så meget er rettet mod egentlige litterære forhold, idet den først og sidst er en helhedsbetragtning af stemningen i Danmark. Der synes umiddelbart at være en vis afstand fra professorens egentlige faglige virke som professor i landøkonomi til de spørgsmål af kulturpolitisk art, som behandles i beretningen, men professor Hollmann har ikke været ganske uden forudsætninger, idet han i 1909 havde udgivet en bog om folkehøjskolen og det danske samfund: *Die dänische Volkshochschule und ihre Bedeutung für die Entwicklung*, Berlin 1909. Året efter kom bogen på dansk, og nogle år efter på finsk.³⁾ Desuden har Hollmann stået i brevveksling med i alt fald to af tidens danske kulturpersonligheder, Karl Larsen og Peter Nansen, idet der i disses arkiver er bevaret nogle få breve fra ham af temmelig indforstået karakter, der lader ane, at han må have kendt både Peter Nansen og Karl Larsen ganske godt.

Hollmanns *Bericht* er disponeret i tre store hovedafsnit. Første afsnit er en slags analyse af selve grundstemningen i Danmark, idet denne antages som grundlag for en hensigtsmæssig bearbejdelse af den offentlige mening i landet, og for nærværende problemstilling er især dette afsnit betydningsfuldt. Hollmann lægger ud med at citere en samtale, han angiver at have haft med Georg Brandes:

Professor Georg Brandes sagte zu mir kürzlich in einer längeren Unterredung: Die führenden Kreise in Deutschland müssen doch nun endlich die Wahrheit einsehen, dass Deutschland bei uns in Dänemark herzlich

gehasst wird. Was hätte Dänemark auch von England zu fürchten, weshalb sollten wir Frankreich oder Russland hassen? Wenn aber die Dänen Deutschland hassen, so wissen Sie warum. Ohne ihre kleinlich verbohrt Landratspolitik in Nordschleswig könnten Sie nicht nur die dänisch gesinnte Bewölkerung Nordschleswigs, sondern, trotz 1864, auch Dänemark und damit ganz Skandinavien in der Tasche haben!⁴⁾

Dette citat bliver udgangspunkt for en gennemgang af stemningen i Danmark, idet Hollmann fuldt tilslutter sig den vurdering, som han lader Brandes udtrykke. Som følge heraf advarer han mod den i Tyskland temmelig udbredte opfattelse, at danskerne på forhånd var sympatisk indstillet over for tyskerne udfra en dunkel følelse af fællesgermansk samhørighed med dem. I stedet konstaterer Hollmann ganske tørt, at ordet germansk og germaner hænger danskerne ud af halsen, og derfor har enhver propagandainsats, der ikke har taget hensyn til dette forhold, været en alvorlig taktisk fejltagelse, som det i fremtiden gælder om at forhindre fra gesandtskabets og udenrigsministeriets side. I stedet er det Hollmanns opfattelse, at en aktiv propaganda, hvis en sådan overhovedet skal finde sted, på det nøjeste må være diskret og undgå bravader af enhver art.

I det næste afsnit af beretningen redegør Hollmann for de førende hovedstadsblades placering i det politiske liv. Først og fremmest *Politikens* og *Berlingske Tidendes*.

Af disse to anser Hollmann *Politiken* for at være det mest læste og teknisk set bedst redigerede blad, der tilmed i kraft af sin tilknytning til den radikale regering næsten har karakter af officielt organ, hvis meninger derfor næsten er identiske med den forsigtige tyskvenlige radikale regerings. Når forholdene imidlertid alligevel ikke er fuldt tilfredsstillende set fra Hollmanns side, er grunden denne:

Aber *Politiken* ist Aktiengesellschaft und reines Tantiemegeschäft des Chefredakteurs Carling [Cavling], stets bestrebt, auf den Wogen der Volksstimmung zu schwimmen. Sensation! Sensation aber bedeutet heute für die dänische Volksstimmung alles was gegen Deutschland ist. Der nationale Romantismus, der in der heutigen Regierung keine Bestätigung fand, erwartet einen täglichen Hymnus von der Presse.⁵⁾

Med hensyn til *Berlingeren*, gælder det, at denne avis, der ellers førhen havde en mere bleg fremtoning end *Politiken*, nu med ikke ringe salgsmæssig succes har givet sig den antityske stemning i vold, følgelig kan der næppe bygges på den. I øvrigt mener Hollmann, at den politiske opinion,

som bladene er afhængige af, er styret af to modsatte tendenser, der gør sig gældende med vekslende styrke: En konservativ og en radikal, den første bestemt af danskernes tyskerhad efter nederlaget i 1864; i den forbindelse ses ligeledes forsvarsspørgsmålet og den nationale forsvarsvilje, der af Hollmann vurderes negativt som et farligt nationalromantisk sværmeri, som enhver avis og dermed enhver regering under de herskende tilstande må tage hensyn til.

Over for denne stemning sætter Hollmann den radikale holdning, som han giver prædikat af national nøgternhed, og helt naturligt finder han anledning til at citere Hørups berømte ord om forsvaret: „Hvad skal det nytte?“⁶⁾ som udtryk for en realistisk vurdering af Danmarks forsvars- og udenrigspolitiske muligheder. Under disse omstændigheder anser han det følgelig som et stort held for tyskerne, at der netop er en radikal regering ved magten fremfor en regering dannet af venstre eller de konservative, idet en sådan regering langt lettere kunne blive et bytte for den antityske folkestemning. Når den radikale regering alligevel har kunnet sætte en tyskvenlig politik igennem så at sige på tværs af opinionen, er der to grunde, en fornuftbetonet og en følelsesmæssig. Den følelsesmæssige er ganske enkelt danskernes angst for at få en skæbne som Belgien, men angsten har først og fremmest haft den realpolitisk set heldige virkning, at den radikale regering sidder fast som ingen anden regering. Kun hvis Tyskland skulle lide et afgørende militært nederlag, ville den danske regering komme i fare, og når den radikale regering har kunnet føre en politik igennem på trods af folkestemningen, har det sin virkelige grund i denne angst.

Den fornuftbetonede side af sagen beror på, at de førende radikale personligheder i regeringen – her nævnes C. Th. Zahle, Erik Scavenius og Edvard Brandes – har et indgående kendskab til Tyskland, men ikke af den grund nogen dybtfølt sympati for det. Til gengæld har de en klar erkendelse af Danmarks stilling og dets interesser i forhold til Tyskland.

Som følge af denne situation bliver problemet at fastholde den tyskvenlige holdning, som den siddende regering anses for at have, og som Hollmann fornemmer deles af flere indflydelsesrige kulturpersonligheder fra medieverden; han nævner som sådanne Marcus Rubin, Peter Nansen, V. Koppel, Georg og Edvard Brandes.

Om Georg Brandes noterer Hollmann sig med tilfredshed, at han føler sig frastødt af sine franske venners hysteriske tone, f.eks. Anatole France og Clemenceau.⁷⁾ Det er ganske tydeligt, at det værdifulde for de tyske interesser, ikke så meget er en egentlig rekommandering af den tyske sag fra disse personligheder som deres kritik og skepsis over for entente-

landene, idet stemningen ikke opfordrede til nogen aktiv propagandainsats fra tysk side, og det blev derfor af afgørende betydning at forhindre alt for tyskbejgestrede enkeltpersoner eller mere eller mindre private foretagener i at udfolde sig:

Verfehlt waren die Publikationen in dänischer Sprache von privater Seite in Bändchen, Flugblättern, Aufrufen, Briefen und Aufsätzen einzelner und grösserer Gruppen. Sie haben nur Unwillen und Hohn, teilweise scharfe Ablehnung in der Presse hervorgerufen. So *die Wahrheit über den Krieg*, die Publikationen des Bureau des Handelstags, *Aufrufe deutscher Theologen und Professoren*.⁸⁾

Også de tyskbejgestrede skandinavers indsats har været aldeles forfejlet udfra Hollmanns kriterier, som eksempel nævner han Svenn Poulsen, der som *Berlingerens* udsendte i Berlin bejgestret berettede hjem om den tyske mobilisering og stemningen omkring krigsudbruddet. Efter Hollmanns oplysninger mistede bladet straks 400 abonnenter, hvorfor avisen kaldte ham hjem. Om Björn Björnson denne vurdering:

Die Depeschen Björn Björnsons waren von vornherein in Skandinavien diskreditiert, aus dem sehr einfachen Grunde, weil sein Name in Skandinavien keinen Kredit hatte. Björn Björnson war „billig zu haben“, also war er gekauft von Deutschland, also musste ein anständiges Blatt sich genieren, seine Nachrichten zu bringen: also verschwanden die Nachrichten mit seinem Namen, die im übrigen technisch gut gemacht waren.⁹⁾

Fremfor disse taktisk set mislykkede initiativer er det efter Hollmanns opfattelse sikrest helt at undgå en offensiv propagandainsats i Danmark. I stedet må der lægges vægt på at styre den foretagsomhed, der så ivrigt vises fra tysk som fra dansk side af Tysklands-entusiaster, og derfor er *Bericht* også et signal til Auswärtiges Amt om at lade alle kulturelle eller propagandamæssige tiltag fra Berlin gå gennem gesandtskabet i København fremfor at støtte mere eller mindre spontane og private henvendelser direkte til den danske offentlighed.

Under denne synsvinkel må det sidste afsnit af beretningen ses, idet Hollmann i denne del gennemgår og kritiserer nogle praktiske omstændigheder og arbejdsgange ved formidlingen af tysk telegramstof til de danske aviser.

Det kan næppe påstås, at Hollmann fejlbedømmer den politiske situation og den generelle stemning i Danmark, om end hans vurderinger er uden finere nuancer og måske endda kan forekomme naive eller stærkt forenklede, men man må trods alt indrømme, at der ligger en elementær

taktisk duelighed i anbefalingen af at satse på de såkaldt neutrale radikale kulturpersonligheder. Med denne tilbageholdende indstilling er det klart, at der måtte opstå friktion mellem det private initiativ og de magtudøvende myndigheder i Auswärtiges Amt og i gesandtskabet i København, der efter alt at dømme ganske delte Hollmanns vurdering af problemet, selv om denne vurdering ikke direkte findes udtrykt skriftligt; men måden, som sagerne behandledes på i de første krigsår, afslører det med al tydelighed. Desuden kan man i Kgl. Bibl.s brevregistrant konstatere, at der har været en vis forbindelse mellem gesandten i København grev Ulrich Christian Brockdorff-Rantzau og nogle af de personligheder, som Hollmann nævner i sin beretning. Eksempelvis Peter Nansen, Georg Brandes og Karl Larsen. Således forsøgte Peter Nansen at invitere Georg Brandes sammen med Brockdorff-Rantzau, som over for Nansen havde udtrykt ønske om at møde Brandes, men Brandes måtte melde afbud på grund af en opblussen af hans plagsomme årebetændelse.¹⁰⁾ Sagen ville næppe forekomme påfaldende, hvis ikke Nansens forsøg havde været så ihærdige, idet han inden for en lille uges tid med stadig større intensitet og bekymring for Brandes sygdom gentog sin invitation; men i øvrigt fik Brandes senere selv forbindelse med gesandten og hans presse- og kulturattaché, prins Wittgenstein.¹¹⁾ Det er næppe urimeligt at antage, at Brockdorff-Rantzau overfor Peter Nansen, som selv var sympatisk indstillet overfor den tyske sag, kan have redegjort for sin mening om de tyske synspunkters mulighed i den danske offentlighed. I det mindste kan forløbet af følgende begivenheder udmærket være et resultat af noget sådant.

Den 30. jan. 1915 skrev forlagsdirektør Julius Bard fra Berlin til sin danske kollega Peter Nansen og opfordrede ham til at blive bidragyder til et påtænkt tidsskrift, som skulle udkomme hos Julius Bard i Berlin. Ud over tegninger og grafik var det tanken, at tidsskriftet skulle indeholde forskellige litterære bidrag, i hovedsagen noveller og digte. Som medarbejdere var bl.a. udpeget forfatterne Gerhart Hauptmann, Bernhard Kellermann, Richard Dehmel samt maleren Max Liebermann. Det var således tænkt som et tidsskrift på et kvalitetsmæssigt højt niveau, men med skyldigt hensyn til det aktuelle:

Für die Dauer des Krieges kommen freilich nur Beiträge in Frage, die sich mit Ereignissen unserer Zeit befassen, also vorwiegend Themata über den Krieg.¹²⁾

Her lå interessen og dermed vejen til pengene, de mulige offentlige tilskud og resultatet af den eventuelle salgsmæssige efterspørgsel. Men

Ulrich Graf Brockdorff-Rantzau, fot. Binder, Berlin 1918. Portrættet bærer tilskriften: In treuer Freundschaft Brockdorff-Rantzau, Kopenhagen, Dezbr. 1918, og blev foræret til den danske udenrigsminister Erik Scavenius, da Brockdorff-Rantzau forlod posten som gesandt i København.

desuden havde Julius Bard et ærinde til Peter Nansen af mere vidtrækkende natur, han fortsætter:

... Dann hätte ich noch eine zweite Bitte an Sie:

Der Generalstab, hier, beabsichtigt, einige bedeutende Männer des neutralen Auslands einzuladen, um Eindrücke an unseren Fronten zu sammeln, die sie ihrem Lande publizistisch vermitteln mögen. Ich dachte daran, dass etwa Knut Hamsun die geeignete Persönlichkeit wäre, von seinen Eindrücken an den deutschen Fronten Skandinavien zu sprechen oder zu schreiben. Professor [Bruno] Paul hat bereits im Kriegsministerium hierüber mit den massgebenden Dezernenten verhandelt. Es wird also von Knut Hamsun abhängen, ob er als Gast des deutschen Generalstabes die Reise an die Front übernimmt. Ich hätte nun folgenden Idee:

Wenn Knut Hamsun etwa durch Ihre Intervention für die Reise gewonnen wird und eine Reihe Artikel oder rein dichterische Eindrücke zu publizieren gewillt ist, dass auf der einen Seite Ihr Vorlag sie in norwegischer Sprache publiziert, auf der anderen Seite ich in einer deutschen Uebersetzung, zunächst in unserer neuen Zeitschrift, die den Namen „Wieland“ tragen wird.¹³⁾

Over for denne ide, hvor både det idealistiske og det materielle er harmonisk forbundet, viste Peter Nansen sig tøvende i et brev, han den 6. febr. lod afgå til Julius Bard:

Was Ihren Plan mit Hamsuns Reise an der Front anbelangt, so bin ich nicht ganz sicher ob [ich] Hamsun dazu geeignet finde. Er ist nicht ganz wohl, fühlt sich oft sehr nervös und müde. Sie können ja aber fragen.¹⁴⁾

Det er unægteligt påfaldende, at Peter Nansen forholder sig så tilbageholdende overfor en ide, der forlagsmæssigt må forekomme at virke rimeligt indbringende, men videre i sit brev til Bard begrunder Peter Nansen sin stilling med, at Gyldendal i kraft af sin placering som det mest kendte danske forlag nærmest har en halvofficiel status, hvorfor forlaget må holde en aldeles korrekt neutral linie med hensyn til de udgivelser, forlaget påtager sig. Som alibi nævner Nansen, at Gyldendal af krigsbøger hidtil kun har udgivet de forskellige regeringers officielle hvid-, rød- og blåbøger samt et illustreret hefteskift med billedstof og beretninger fra samtlige krigens parter, men i denne situation ville det naturligvis være vanskeligt ikke at tage en bog fra en så berømt forfatter som Knut Hamsun, hvis bøger iøvrigt kom på forlaget. Dette sidste forhold, som Nansen nævner, er naturligvis en klemme for ham ud fra det standpunkt,

han lader Gyldendal indtage, men hvad der falder nok så meget i øjnene er, at forretningsmanden Peter Nansen med sin afdæmpede linie lukker Gyldendal ude fra et antageligt lukrativt område, og at han netop på denne måde kommer nok så meget på linie med Hollmanns synspunkter.

I øvrigt kan det iagttages, at Gyldendal efter Nansens afgang fra forlaget i foråret 1916 tilsyneladende skiftede mening med hensyn til udgivelse af krigsbøger, idet forlaget herefter gik ind på området. Imidlertid foretrækker Nansen for at undgå at blive klemmt mellem den initiativrige tyske kollega og den uberegnelige norske digter selv at skrive til Hamsun, hvilket han gør endnu samme dag, den 6. febr.:

Den bekendte tyske Forlægger Julius Bard spørger Dem gennem mig, om De eventuelt vilde modtage en Indbydelse fra den tyske Generalstab til at besøge Fronten. Paa egen Regning spørger han, om De eventuelt vilde offentliggøre Stemninger og Indtryk i et nyt Tidsskrift (Ugeblad) som han og Bruno Paul i en nær Fremtid paabegynder, og bagefter i Bogform.

Jeg ved ikke, om De bryder Dem om mit Raad?

Jeg synes De skulde sige Nej. En saadan Indbydelse forpligter. Og hvad man saa skriver, misforstaaes det altid. Hvad jeg som Ven af Tyskland vil skrive, vil jeg skrive af egen Drift. Vilde De med et Par Ord sige mig, hvad jeg skal svare. Det er jo muligt, at De ser helt anderledes paa Sagen.¹⁵⁾

Egentlig bemærkelsesværdigt, at Nansen end ikke spørger til Hamsuns helbred, som han ellers i brevet til Bard udtrykker stor bekymring for, men ved at betone den afhængighed af tyskerne, som Hamsun kunne udsætte sig for ved at acceptere den tyske indbydelse, får Nansen givet Hamsun et virkeligt venneråd, al manipulation til trods.

Det samme råd kunne man egentlig have undt Hamsun at få femogtyve år senere, da tyske invitationer kom til at forpligte på en langt farligere måde.

Den 15. febr. fulgte Hamsuns svar:

Hr. Direktør Nansen.

Tak for Deres Brev. Nei jeg kan ikke drage til Fronten, det er jeg fuldstændig enig i. Og paa alle tyske Telegrammer og Breve om Offentliggørelse av Artikler har jeg svaret Nei. Det er da ikke Meningen at jeg skal gjøre mig en Fordel av Tysklands Ulykke nu. Jeg ber Dem altsaa svare til begge Ting med Tak og Avslag.¹⁶⁾

Herefter meddelte Peter Nansen d. 20. febr. Julius Bard, at Knut Hamsun

desværre ikke kunne rejse til fronten,¹⁷⁾ og Bard takkede ham høfligt for ulejligheden i et brev af 4. marts.¹⁸⁾ Endnu en gang var det lykkedes Peter Nansen at få en ellers ubehagelig situation til at udvikle sig i en for ham selv gunstig retning uden at sætte det gode forhold over styr til nogen af parterne.

Nansens handlemåde i dette tilfælde er en nøje parallel, – om end den anvendte psykologi er forskellig, – til hans måde at afværge et forslag fra Georg Brandes om at udgive en essaysamling med verdenskrigen som tema. På en psykologisk set ganske indsigtfuld måde fik Nansen ved den lejlighed lokket Brandes væk fra det i hans øjne lidet attraktive emne for i stedet at lade ham sysselsætte sig med det gigantiske tobinds-værk om Voltaire.

Først da Nansen forlod Gyldendal, blev det muligt for Brandes at komme igennem med *Verdenskrigen* (udg. 1916), som ikke var gået i glemmebogen til trods for den tidkrævende afledningsmanøvre, Nansen havde iværksat så mesterligt.¹⁹⁾

Følgende sag fra foråret 1915 underbygger og nuancerer yderligere den defensive linie i de tyske myndigheders syn på en litterær propagandaindsats i Danmark.

Den 8. maj 1915 modtog Brockdorff-Rantzau en henvendelse fra Auswärtiges Amt,²⁰⁾ hvor man anmodede om en udtalelse om ønskeligheden af en påtænkt udgivelse af visse tyske propagandaskrifter, som skulle dreje sig om det dansk-tyske forhold. Der nævntes følgende forfattere og bogtitler:

Dr. Holtze: Bismarck und Dänemark.

Karl Gjellerup: Im Zeichen der Hellebäckfeier.

Johannes Neuhaus: Dänemark und Deutschland.

Efter hensigten skulle disse skrifter først og fremmest udkomme i Tyskland, men siden antageligt også i Danmark. Dette initiativ mødte kun afvisning hos Brockdorff-Rantzau, og hans begrundelse for den stillingtagen er ikke uden perspektiv, idet gesandten betoner, at det netop med stort forhandlingsmæssigt besvær er lykkedes at få den danske udenrigsminister Erik Scavenius til at lægge pres på de danske hovedstadsblade for at få dem til at dæmpe den dominerende tysksjendtlige tendens. I denne situation bliver den danske presses påtvungne tilbageholdenhed i lige så høj grad en binding for tyskerne, idet Brockdorff-Rantzau mener, at det ville være: „von deutscher Seite verfehlt, im gegenwärtigen Augenblick mit einer Schrift zu kommen, die in manchen Punkten eine Erörterung und wahrscheinlich Widerspruch von dänischer Seite hervorrufen wür-

den".²¹⁾ Desuden opfattes det som en yderlig provokation, at Johannes Neuhaus og Karl Gjellerup som danske statsborgere påtænker at udsende deres skrifter i Tyskland, hvilket efter Brockdorff-Rantzaus mening er helt forkasteligt, men mærkeligt nok mener han, at de to forfatters bøger vil gøre mindre skade, hvis de alene udsendes i Danmark på et dansk forlag, med mindre det ikke kan undgås, at bøgerne udkommer overhovedet.

En underlig selvmodsigende holdning er det unægteligt, eftersom det netop er debatten i København, som Brockdorff-Rantzaus har fået neddæmpet. Men antageligt må det betragtes som en afledningsmanøvre fra Brockdorff-Rantzaus side, når han foreslår en dansk udgivelse, for med det litterære skudsmål, han giver de to dansk-fødte forfattere, er det ganske tydeligt, at han ikke regner med, at de har chance for udgivelse i København. „Beide Herren sind in den hiesigen führenden politischen und literarischen Kreisen kaum bekannt und ohne jeglichen politischen Einfluss“.²²⁾ En bagklog eftertid må nok indrømme, at Brockdorff-Rantzaus med denne vurdering næppe har skudt over målet. At Karl Gjellerup ganske vist fik nobelprisen sammen med Henrik Pontoppidan i 1917 er næppe udtryk for, at Brockdorff-Rantzaus vurdering ikke skulle være dækkende; nobelkomiteens valg af Karl Gjellerup må sandsynligvis ses som en slags gestus overfor Tyskland i en trængselstid.

Den anden og langt mindre bekendte forfatter Johannes Neuhaus beklædte en stilling ved Berlins universitet i skandinaviske sprog og i finsk. Han udfoldede mangfoldige initiativer for at komme til at spille en rolle i arbejdet for de dansk-tyske forbindelser. Hans foretagsomhed billigedes ikke, hverken af udenrigsministeriet eller af det ministerium, hvorunder han sorterede, det preussiske kirke- og undervisningsministerium. En overgang måtte han ligefrem lade sine artikler underkaste et gennemsyn i undervisningsministeriet før eventuel offentliggørelse, ligesom kirke- og undervisningsministeriet en enkelt gang forhørte sig i udenrigsministeriet, om man der havde givet Neuhaus nogen form for tjenstligt opdrag til at udfolde sig som dansk-tysk talsmand. Auswärtiges Amt besvarede dette benægtende på en yderst kategorisk måde.²³⁾

Det lykkedes rent faktisk for Brockdorff-Rantzaus at undgå Gjellerups og Neuhaus' initiativer, idet de nævnte skrifter ikke udkom, men historien viste, at det kunne være yderst vanskeligt at styre og fastholde den valgte defensive kurs, ikke mindst fordi ententelandenes propagandainsats stadig forstærkedes i løbet af året 1915.²⁴⁾ For så vidt kunne den tyske passivitet kun stimulere ententens interesse, og da den overvejende sympati i den danske offentlighed i forvejen var med England og Frankrig, forenkledede det sagen, også rent kommercielt.

I september 1915 udkom den bog, der oplagsmæssigt skulle blive ententens mest effektive propagandaskrift: Johs. Jørgensens krigsbog *Klokke Roland*, der var et sviende angreb på den tyske krigsførelse i Belgien. I løbet af blot et år nåede denne bog 21 oplag, unægtelig et meget højt tal efter danske forhold, selv krigstiden taget i betragtning. *Klokke Roland* udsendtes af Pio's forlag, hvilket var usædvanligt, idet Gyldendal ellers var Johs. Jørgensens faste forlag, men ganske som det var tilfældet med den påtænkte bog af Hamsun fra de tyske fronter, blev Johs. Jørgensens stridsskrift for Belgiens sag mødt med Peter Nansens afslag.

I tilfældet Hamsun lykkedes det Nansen helt at manøvrere sig ud af kniben, men nu blev han anbragt midt i den:

Kære Johs. Jørgensen!

Jeg er meget ked af at skulle meddele Dem, at Deres nys modtagne Bog, ifølge de Principper Forlaget under Krigen strængt har fulgt, ikke kan udkomme hos Gyldendal.

Fra den Dag, Krigen brød ud, væltede det ind til os med Tilbud fra Udland og fra Hjemland om Bøger for og imod, Bøger med Angest og Anklager, med Had og med Ophidselse eller med overstrømmende Beundring, med Sejrsfanfarer. – Kort sagt en forbitret Krig paa Papiret. Vi tog det Standpunkt: At holde os til det objektive og helt neutrale og ganske officielle.

Vi udgav for de forskellige krigsførende Landes Regeringer deres blaa, røde, gule og hvide Bøger.

Vi påbegyndte Udgivelsen af et saavidt muligt objektivt sagkyndigt Hefte-værk om Krigen; vi har nu sidst paabegyndt Udgivelsen af Soldaterbreve fra forskellige Fronter.

Det andet var uoverkommeligt. Desuden har Gyldendal som [papiret beskadiget] verdenskendte nordiske Forlag den Position at være lidt forsigtig og ikke skabe det Indtryk, at vi spekulerer i Krigen.

Vi har sagt Nej til Karl Larsen, Gjellerup og andre tyskbegeistrede af vore Forfattere, ligesom vi har sagt Nej til Fr. v. Jessen og andre fransk og engelsk-begeistrede.

Og ligesom vi nu maa sige Nej til Dem.

Thi begynder vi at gøre Undtagelser maa vi blive ved.

Karl Larsen forstod og billigede vort standpunkt. Men tager vi *Deres* Bog, vil han med Rette føle sig brøsthølden.

Og mon saa Madsen eller en anden vilde svare Dem og ikke sige Nej.

De ved, at Forlaget altid, hvor det er muligt, imødekommer Dem. At De er en af vore allermest begunstigede Forfattere. Jeg haaber da ogsaa, at

De, ligesom vore andre Forfattere vil acceptere Begrundelsen af de valgte Principper.

Vi har et Par mindre Forlag – Pio og Erslew og Hasselbalch, – der besørger alle Krigsbøger. Og de kan give en [papiret beskadiget]. Utvivlsomt vil f.eks. Pio være glad for af faa Deres Bog.

Maa jeg tilbyde ham den?

At denne Bog, der jo er en Øjeblikks-Bog, mest Aktualitetsinteresse, udkommer paa et andet Forlag, spiller jo ingen Rolle. Den vil dog ikke høre hjemme i Deres samlede Skrifter.²⁵⁾

At de gyldendalske principper, som Nansen henviste til, måske snarere har været „de Nansenske“ og i virkeligheden også det tyske gesandtskabs, tyder en bemærkning på i et brev fra Gyldendals anden direktør, Frederik Hegel, til Johannes Jørgensen fra slutningen af året 1915, da *Klokke Rolands* salgssukces var slået fast: „Hvor var det dog harmeligt med „Klokke Roland“ som vi ikke tog. – Den samlede Udgave skal vi til at virke stærkt med i de kommende Maaneder.“²⁶⁾ Under alle omstændigheder tyder dette på, at der i Gyldendals ledelse var afvigende meninger om, hvad Gyldendals forlagspolitik skulle gå ud på i denne forbindelse, og muligvis – uden at drage for vidtgående konklusioner om nogen magtkamp mellem Fr. Hegel og Peter Nansen – kan konsekvensen af Nansens afslag have bidraget til at svække hans position i Gyldendal, som han jo blev nødt til at forlade allerede i april det følgende år.

Imidlertid blev Johs. Jørgensens bog udsendt af Pio's forlag, ganske som Nansen så sig nødsaget til at foreslå, og den 27. sept. 1915 blev den anmeldt i *Politiken* af Kai Friis Møller under pseudonymet Bookman. Kai Friis Møller var litterær medarbejder ved *Politiken* og nærrede engelsk-franske sympatier; desuden udkom hans egne bøger regelmæssigt på Pio's forlag, og endelig var Friis Møller en stor beundrer af Johs. Jørgensen. Således synes der at have været optimale betingelser tilstede for en gunstig omtale af *Klokke Roland* i *Politiken*, hvilket bogen fik, uden at anmelderen dog forfaldt til højrostedet lobhudlen. I virkeligheden var Kaj Friis Møllers anmeldelse klogt afdæmpet, emnet og situationen taget i betragtning.

Alligevel var det tilstrækkeligt til at provokere visse tyske kredse, der havde en anden opfattelse af Tysklands rolle i propagandakrigen end den, Anton Hollmann og Brockdorff-Rantzau repræsenterede.

Den 31. okt. skrev Oberpräsident der Provinz Schleswig-Holstein, von Moltke, til indenrigsministeriet i Berlin og besværede sig både over Jørgensen bog og Kai Friis Møllers anmeldelse af den.²⁷⁾ Af overpræsidentens skrivelse fremgår det, at han i øvrigt ikke ved meget om Johs.

Jørgensens litterære placering, men: „Die Art, wie er die Feder führt, lässt vermuten, dass er eine Bedeutende Stellung in der literarischen Welt Dänemarks einnimmt“.²⁸⁾ Desuden har overpræsidenten af anmeldelsen i *Politiken* noteret sig, at Johs. Jørgensen havde bopæl i Italien, og at han har fået materiale sendt derned andetsteds fra. Heraf slutter overpræsidenten, at *Klokke Roland* nok må være et af ententen bestilt arbejde, men i øvrigt var det tilstrækkeligt til at forbitre ham, at *Klokke Roland* overhovedet kunne udkomme i Danmark. Dette forhold i sig selv var: „Kennzeichnend für das seelische Verhältnis des dänischen Volkes zu Deutschland“.²⁹⁾ I forhold til det træske Danmark var forholdene i Sverige og Norge dog langt bedre, set gennem overpræsidentens briller, idet betydelige personligheder i disse lande som Bjørn Bjørnson og Sven Hedin var trådt i skranken for den tyske sag, men:

Das dänische Volk hat diese sittliche Kraft des Urteils nicht bewährt. Die Vertreter seiner Intelligenz gefallen sich, von einigen wenigen bedeutungslosen Stimmen abgesehen, unter dem Beifall der öffentlichen Meinung in der schwersten Verunglimpfung des deutschen Volkes. Die Schmach, die dem deutschen Volke dänischerseits durch das Buch Jørgensens angetan worden ist, wird nicht vergessen werden können und für eine freundschaftliche Verständigung der beiden Nachbarvölker ein ernstes Hindernis bilden. Wie ich hoffe, wird es aber auch lehren, dass für uns in dem Werben um die Gunst Dänemarks Grenzen der Selbstachtung bestehen.³⁰⁾

Den 22. nov. fortsatte indenrigsministeren sagen, så at sige hvor overpræsidenten slap den, idet han til indledning på sin indberetning, der var stilet til rigskansleren og Auswärtiges Amt, afskriver ovenstående citat bortset fra den sidste sætning.³¹⁾

Indenrigsministeren var således enig med overpræsidenten og foreslog, at der rejstes sag mod *Politiken* og Johannes Jørgensen på grundlag af den danske presselov af 17. juli 1915 § 2. Med denne vending blev sagen sendt til Brockdorff-Rantzau i København fra Auswärtiges Amt, og den 23. dec. 1915 afgiver han svar,³²⁾ hvori både overpræsidenten og indenrigsministeren imødegås, idet Brockdorff-Rantzau dog nævner, at han allerede den 12. nov. har gendrevet overpræsidentens spørgsmål. Antageligt har Brockdorff-Rantzaus gendrivelse kun fremkaldt indenrigsministerens appel til rigskansleren og udenrigsministeriet. Under alle omstændigheder har sagen ærgret Brockdorff-Rantzau grundigt, idet hans svar på ikke mindre end ti maskinskrevne sider tilmed rummer en bidende polemik

imod indenrigsministeren og overpræsidenten, hvilket ellers er usædvanligt i indberetninger fra gesandtskabet.

Indledningsvis må Brockdorff-Rantzau indrømme, at de danske blades holdning til Tyskland er kritisabel, men så længe den radikale regering har magten, er dette mindre væsentligt. Man bemærker overensstemmelsen med Hollmanns synspunkter i hans ovenfor gennemgåede beretning om presseforholdene af 25. sept. 1914. I øvrigt henviser Brockdorff-Rantzau til, at han med den danske udenrigsminister Erik Scavenius har truffet aftale om at lade alle indenrigspolitiske spørgsmål hvile, så længe krigen varer, for så meget desto grundigere at afregne med alle „chauvenisterne“ bagefter.

Herefter forsøger Brockdorff-Rantzau at bagatellisere hele sagen, idet han hævder, at der ikke har stået andet i *Klokke Roland* end det, den fjendtlige presse siden krigens begyndelse har skrevet om krigshandlingerne i Belgien, og han vil derfor fraråde, at der rejses sag mod Johannes Jørgensen og *Politiken*, idet dette kun vil fremkalde yderligere presseomtale og deraf flydende vanskeligheder med den danske regering.

Af Johs. Jørgensen og hans forfatterskab giver Brockdorff-Rantzau en helt igennem negativ og nedladende karakteristik, næppe for at genere Johs. Jørgensen som menneske eller som digter, men antagelig for at give Berlin et tilpas bastant indtryk af sagens latterlige og betydningsløse karakter:

Johannes Jørgensen galt als das hoffnungsreichste lyrische Talent der jüngeren dänischen Literatur, bis er nach einer stürmischen Jugend mit einer überraschenden Wendung zum Katholizismus übertrat und einem Mystizismus und Obskurantismus verfiel, der lebhaft an den Entwicklungsgang Paul Verlaines und Huysmans erinnert. Er verfasste seit seinem „Bruch mit der Welt“ fast ausschliesslich „religiöse Literatur“ zwar mit dichterischer Phantasie, aber zugleich mit einer gewissen Monomanie in der Ausmalung des Bildes körperlicher Selbstkasteiung aus dem Leben der Märtyrer, die auf eine bestimmte Verwirrung seines Gefühlslebens schliessen lässt. Seine Werke über den „Heiligen Franz von Assisi“ und die „Heilige Katharina“ sind Dokumente einer ausschweifenden Phantasie und als solche in der hiesigen Presse mit Befremden aufgenommen worden.³³⁾

Brockdorff-Rantzau må dog indrømme, at det udmærket kan tænkes, at Johs. Jørgensen kan være blevet ansporet til sit værk fra ententens side; til gengæld betoner han så, at Johs. Jørgensen i alt fald ikke er blevet tilskyndet på nogen måde fra dansk side, og derfor kan bogens tilsyne-

komst ikke have noget at gøre med det, den slesvig-holstenske overpræsident kalder „das seelische Verhältnis des dänischen Volkes zu Deutschland.“ I stedet hævder Brockdorff-Rantzau, at den mistænksomhed mod Danmarks holdning, som overpræsidentens og indenrigsministerens skrivelser er udtryk for, er en langt større hindring for et venskabeligt forhold mellem Tyskland og Danmark end en bog som *Klokke Roland* og de danske avisers skrivelser i den anledning. Hvis man fra tysk side virkelig er indstillet på at tilvejebringe en hensigtsmæssig forbindelse med Danmark, så bør man ikke fra tysk side lukke øjnene for de historiske kendsgerninger, der gør, at forholdet måske er mindre hjerteligt, og polemisk vender Brockdorff-Rantzau sagen om og spørger: „Wer sich sittlich entrüstet, sollte sich zunächst selbst fragen, ob er in gleicher Lage vergessen könnte?“³⁴⁾

I øvrigt afviser Brockdorff-Rantzau Hedin og Bjørn Bjørnson som eksempler på betydelige skandinaver, der har antaget sig den tyske sag, navnlig Bjørnson forekommer ham at være et tvivlsomt eksempel i denne forbindelse.

Sein Vater war sehr bedeutend, er ist aber tot und hat dem Sohne ausser seinem grossen Namen nur das Talent hinterlassen, Geschäfte zu machen. Herr Björnson ist daneben ein gewandter Schauspieler im Leben und auf der Bühne.³⁵⁾

Til gengæld kan Brockdorff-Rantzau nævne Karl Larsen som eksempel på en betydelig dansk personlighed, der har antaget sig den tyske sag: Dass der Vater eben dieses Professor Larsens als Offizier bei Düppel fiel, ist schliesslich ein Detail, aus dem ich keine Schlüsse auf Seelenleben und sittliche Kraft ziehen möchte, aber erwähnen wollte ich es doch.³⁶⁾

Med den sidste ytring får Brockdorff-Rantzau også spiddet det stilleje, som overpræsidenten og indenrigsministeren har betjent sig af, og ved påstanden om at kunne genkende den berygtede slesvig-holstenske forfatter Karl Strackerjans stil i henvendelserne fra overpræsidenten og indenrigsministeren får Brockdorff-Rantzau i virkeligheden rejst en meget grov anklage mod de to embedsmænd for at ligge under for påvirkning fra en hetzforfatter, hvis virksomhed den tyske regering ellers misbilligede, hvilket bl.a. fremgår af overskriften på et læg i Auswärtiges Amts Arkiv med omtale af Karl Strackerjans forskellige hetzartikler mod Danmark og de dansksindede slesvig-holstenere, der var indkaldt til den tyske hær. Overskriften lyder: „Das staatsgefährliche Treiben des Schriftstellers Strackerjans“.³⁷⁾

Det var således et ikke ringe postyr, der skabtes ved udgivelsen af *Klokke Roland*, og det er for så vidt et tydeligt eksempel på, at en vel gennemført propagandainsats med stor offentlig gennemslagskraft ikke alene har en virkning på den offentlighed, den er tiltænkt, men tillige kan ramme i selve modstanderens magtcentrum, i dette tilfælde den tyske regerings ministerier, idet sagen jo medførte, at der opstod en betydelig friktion mellem gesandtskabet i København og udenrigsministeriet på den ene side overfor indenrigsministeriet og den slesvig-holstenske overpræsident på den anden.

Men i løbet af 1916 blev den tyske propagandainsats præget af større aktivitet. Det skal dog være usagt, om „sagen Klokke Roland“ var medvirkende hertil, men forløbet af bataljen mellem Brockdorff-Rantzau og indenrigsministeriet samt de mange oplag af bogen, der hurtigt fulgte hinanden, må have gjort indtryk på tyskerne. Andre rent politiske hensyn kan naturligvis også have spillet en rolle for intensiveringen af den tyske propagandakrig.

Af professor Hollmanns beretning fra den 25. sept. 1914 fremgår det, at tyskernes primære interesse lå på dagbladsområdet, eftersom det drejede sig om først og fremmest at få anbragt tysk telegramstof så gunstigt som muligt i de danske hovedstadsaviser, mens udsendelsen af propagandamateriale i piece- eller bogform havde mindre interesse.

Under denne synsvinkel må man se det tyske gesandtskabs forsøg på at opkøbe den ententevenlige avis *Vort Land* med forfatteren og tidsskriftredaktøren Louis von Kohl som stråmand.³⁸⁾ Forsøget fandt sted i slutningen af sommeren 1915 og kan således ikke være et resultat af „sagen Klokke Roland“. Imidlertid glippede foretagendet for Louis von Kohl, og i løbet af sept. 1915 kom det til en kortvarig avispolemik i *Politiken* om Kohls transaktioner i forbindelse med *Vort Land*, men heldigt nok lykkedes det Kohl at holde de tyske interesser i baggrunden, så hverken han eller gesandtskabet blev kompromitteret.

Dette mislykkede forsøg på at få et talerør i den danske offentlighed faldt imidlertid ud på en sådan måde, at tyskerne i stedet kom ind på tidsskrift- og forlagsområdet i Danmark, hvilket snarere var en følge af at have benyttet Kohl som stråmand, end det var udtryk for en ny offensiv holdning fra gesandtskabets side. Omstændighederne, der førte hertil, var disse:

I en indberetning fra Brockdorff-Rantzau direkte til rigskansleren, Bethmann Hollweg, af 24. dec. 1915,³⁹⁾ da eventyret med *Vort Land* var slut, opgjorde Brockdorff-Rantzau omkostningerne for det tyske kejsjerri-

ge i denne sag. Kohl havde fået udbetalt 100.000 kr. i alt, som Brockdorff-Rantzau ganske vist siden havde truffet aftale med Kohl om at tilbagebetale med fradrag af forskellige påløbne omkostninger, som udgjorde to måneders gage til Kohl, samt andre udgifter bl.a. 500 kr. til en unavngiven person, der havde udleveret fortroligt regnskabsmateriale, hvoraf *Vort Lands* vaklende økonomiske status fremgik.

I alt var der blevet brugt 6.000 kr. på eksperimentet. Desuden havde gesandtskabet yderligere tilført hr. von Kohl 10.000 kr.: „als Subvention für die von ihm im Verein mit anderen Unternehmern gegründete Zeitschrift „*Spectator*“...“.⁴⁰⁾ Brockdorff-Rantzaus argument for at foretage den sidste transaktion er ikke uinteressant, idet han hævder, at Kohl hurtigst muligt må sættes i gang med at overtage et andet blad for at undgå mistanke for at stå i tyskernes sold, og da Kohl er uformuende, må tyskerne betale. Hertil kommer desuden det praktiske forhold, at Kohl allerede før planerne med *Vort Land* blev kendt af offentligheden, havde sikret sig, at medarbejderne ved bladet ville fortsætte under hans redaktion. Egentlig temmelig utroligt, idet *Vort Land*, som ententevenligt, havde flere medarbejdere med samme syn på krigen og dens parter. Eksempelvis litteraten Chr. Rimestad og orientalisten professor Johannes Østrup, men desuden flere andre med lige så vægtige navne i den offentlige debat, og Brockdorff-Rantzau betonedede overfor rigskansleren, at det var af stor betydning, at disse to var i den medarbejdergruppe, som Kohl havde sikret sig, idet deres ententevenlige synspunkter netop ville være et værdifuldt dække over den diskrete protyske tendens, som det var meningen, Kohls tidsskrift skulle have.

Da Brockdorff-Rantzau skrev sin indberetning, var det i virkeligheden fuldbyrdede kendsgerninger, han stillede rigskansleren overfor, idet der allerede var udkommet 5 numre af *Spectator / Ugeskrift for Politik, Kunst og Litteratur / Handels- og Søfartstidende*.

Alene bedømt efter titlen et vidtspændende foretagende, men det er vel næppe så mærkeligt, når man betænker, at *Spectator* direkte voksede ud af planerne til et egentligt dagblad, og i indledningen til tidsskriftets første nummer blev det fra redaktionen fremhævet som en forhåbning, „at *Spectator* ville kunne udfylde den ledige Plads mellem Dagblad og Maa-nedsskrift paa en værdig Maade, saaledes at Publikum vil kunne byde os Velkommen som den Gæst, vi herhjemme kun alt for længe har savnet.“⁴¹⁾ Kohls ærgerrighed som redaktør var således ikke ringe. Det var, trods den tyske subvention, bladets økonomi til gengæld. På overfladen var *Spectator* et aktieselskab dannet af folk, der hovedsageligt repræsenterede handels- og søfartskredse, men de fremskaffede midler, de danske som de tyske,

Der unerschrockene Vorkämpfer —

Dem unerschrockenen Vorkämpfer
der deutschen Sache,

Louis von Kohl,

zugeeignet.

Kopenhagen, im Herbst 1917

Der Verfasser.

Facsimile Gengivelse af Dedikationsbladet i J. Obermeyer's „Europa.
Eine Herbstlegende“, Weimar 1918.

Denne tegning var oprindelig trykt som tilegnelse i en tysk digtsamling. København aftrykte den under bladets kampagne mod Kohl den 23. maj 1918 og forvandlede på den måde svulstig patos til velrettet satire.

viste sig at være utilstrækkelige, og allerede i april 1916 måtte Brockdorff-Rantzau investere yderligere 10.000 kr. i ugeskriftet, hvilket meddeles Bethmann Hollweg i en indberetning af 6. juni 1916,⁴²⁾ hvor det samtidig betones, at der ikke vil blive stillet yderligere midler til rådighed indenfor det første forretningsår, dvs. før udgangen af oktober 1916. Endelig vil gesandten forlange ændringer i den forretningsmæssige side af tidsskriftets drift, ligesom kredsen af abonnenter må udvides betragteligt.

Tilsyneladende var forventningerne til *Spectator* og Louis von Kohl dalet, eller Brockdorff-Rantzau kan have ønsket at give Auswärtiges Amt indtryk af at have et fast greb om Kohl og hans tidsskrift. Det sidste kan meget vel være tilfældet, når man husker, at Brockdorff-Rantzau i denne sidste indberetning ikke nævnte yderligere om Kohls tilbagebetaling af resten af den store sum på 100.000 kr., han havde modtaget til købet af *Vort Land*, men i de følgende krigsår forstærkedes von Kohls aktiviteter, selv om *Spectators* format og omfang i øvrigt formindskedes efter den 1. okt. 1916 i overensstemmelse med Brockdorff-Rantzaus ønske. Til gengæld lader det til, at det tidsskrift Kohl oprindeligt redigerede *Vor Tid* også kom under tysk indflydelse, om end det ikke ses, at det direkte var finansieret af tyskerne. – Dels går den redaktionelle linie fra *Spectator* igen, og dels findes der en indberetning fra Brockdorff-Rantzau, hvor det meddeles rigskansleren Dr. Michaelis, at Kohls to tidsskrifter gerne modtager stof fra tyske videnskabsmænd og forfattere, hvis „die Ausführungen in einem sachlichen Tone gehalten sind, der eine propagandistische Polemik vermeidet“.⁴³⁾

Desuden udstrækkes Kohls aktiviteter yderligere på tidsskriftsområdet, idet han i løbet af 1917 får interesser i yderligere to tidsskrifter *Litteraturen* og *Sort på Hvidt*.⁴⁴⁾ I takt med denne økonomiske ekspansion er det bemærkelsesværdigt, at Kohl med hensyn til det redaktionelle arbejde tilsyneladende glider mere i baggrunden og overlader det til andre. For *Spectators* vedkommende til Oluf Bang, *Litteraturen* til Chr. Rimestad og *Vor Tid* til Carl Gad. I stedet påbegynder han med tyskernes bistand en virksomhed som papirimportør,⁴⁵⁾ idet der, som krigens skred frem, også opstod en følelig mangel på trykkepapir i Danmark, og endelig engagerede Kohl sig i forlagsbranchen i løbet af foråret 1917. Sammen med boghandler Peter Hansen og forfatteren Emil Rasmussen stiftede han den 24. april 1917 aktieselskabet Nordiske Forfatteres Forlag. Aktiekapitalen var på 24.000 kr. fordelt på 48 aktier lydende på navn, desuden var aktiekapitalen fuldt indbetalt ved stiftelsen.⁴⁶⁾ Egentlig drejede det sig ikke om noget nyt foretagende, idet Emil Rasmussen så tidligt som i 1904 havde oprettet et forlag af dette navn som enkeltmands-virksomhed,⁴⁷⁾

men i årenes løb havde det ført en aldeles stillestående tilværelse uden nævneværdige udgivelser. Ikke engang ejerens egne bøger udkom på Nordiske Forfatteres Forlag, idet Emil Rasmussen udsendte sine bøger på Gyldendal.

Af de bevarede kilder fremgår det ikke direkte, hvem der var initiativtageren til denne reorganisering af Nordiske Forfatteres Forlag, men meget tyder på, at Kohl har haft en afgørende indflydelse på etablering af aktieselskabet, idet tyskerne allerede før den 24. april 1917 må have benyttet forlaget til publicering af forskellige propagandaskrifter, hvilket fremgår af en indberetning fra gesandtskabet af 31. marts 1917, der beretter om virksomheden i en nyindrettet fra gesandtskabet adskilt propagandaafdeling, som Brockdorff-Rantzau havde måttet oprette henimod slutningen af året 1916, rimeligvis efter forslag fra Auswärtiges Amt.⁴⁸⁾ Blandt afdelingens aktiviteter var udgivelse af tysk propagandamateriale i dansk oversættelse og i indberetningen af 31. marts 1917 opregner Brockdorff-Rantzau en række tyske propagandapublikationer, der er udsendt på Nordiske Forfatteres Forlag med propagandaafdelingens mellemkomst, hvilket – beretningens karakter taget i betragtning – må være et udsagn om, at udgivelserne har været betalt med tyske midler:

Von dänischen Übersetzungen erschienen im Verlag Nordische Forfatteres Forlag (Peter Hansen):

1. Die Reichskanzlerrede vom 9. November v. J. (Mitte Dezember v. J.)
2. Bök: Im französischen Kampfgebiet (Ende Dezember v. J.)
3. Unterredung des Feldmarschalls von Hindenburg mit Herrn von Wiegand (Mitte Januar d. J.)
4. Die kaiserliche Ordre vom 12. Dezember v. J., die Reichskanzlerrede vom 12. Dezember v. J., sowie die Note an den Kardinal Gasparri (Mitte Januar d. J.)
5. Wolzogen: Landsturm im Feuer (Anfang Februar d. J.)
6. Weissbuch: Berichte von Beauftragten der Botschaft der Vereinigten Staaten von Amerika in St. Petersburg über die Lage deutscher Kriegsgefangener und deutscher Zivilpersonen in Russland. (Mitte Februar d. J.)
7. Der Mordversuch auf den Oberleutnant z. S. Crompton (Mitte d. M.)
8. Die Reichskanzlerrede vom 27. Februar (Mitte d. M.)
9. Chatterton Hill: Irland und seine Bedeutung für Europa (Ende d. M.).⁴⁹⁾

Disse tyske titler som Brockdorff-Rantzau nævner, genfinder man på dansk i de to forlagskataloger, der er bevaret fra Nordiske Forfatteres Forlag i Kgl. Bibl.⁵⁰⁾ Man kan af de pågældende kataloger danne sig et temmelig komplet billede af forlagets udgivelsesprofil, idet katalogen fra 1917 *Bøger De bør kende* rummer 50 titler, hvoraf de 30 kan betegnes som egentlige krigsbøger i større eller mindre grad vendt mod ententen. De senere 80 titler spænder til gengæld fra lyrik over skønlitterær prosa til filosofi. Som eksempel på det sidste udkom således Jørgen Jørgensens bog: *Henri Bergsons Filosofi i Omrids* på forlaget, og af lyrik udkom Thorkil Barfod: *Det evige Foraar*, 1917 og *Lille Frøken Ilse*. Den sidste havde forfatteren fået afslag på fra Gyldendal og Peter Nansen.

Hvad enten nu disse udgivelser af unge håbefulde forfattere har skullet tjene som en art dække for publiceringen af de tyske propagandaskrifter eller forlagets interesse i virkeligheden bestod i at give unge skribenter en mulighed for at publicere, så må man nok konstatere, at der i grunden var tale om en gensidig udnyttelse: Tyskerne udnyttede de unge forfatteres værker som kamuflage, og de unge forfattere udnyttede den tyske finansiering til simpelthen at komme frem. På denne måde harmoniserede Nordiske Forfatteres Forlag krigens og kunstens verden – i det små ganske vist.

På trods af den temmelig snævre, men hemmelige forbindelse mellem forlaget og gesandtskabet med Kohl som forbindelsesmand, kom Nordiske Forfatteres Forlag alligevel ud i skandale og en efterfølgende polemik, der sikkert forlystede publikum, men til gengæld var ødelæggende for forlagets økonomi og reputation. Det var blot udgivelsen af en enkelt bog, der forårsagede dette, Emil Rasmussens *Barbarkvinder*, der udkom i dagene omkring den 20. aug. 1917.⁵¹⁾ Egentlig havde Emil Rasmussen ønsket bogen ud på Gyldendal, idet han havde fået temmelig store forskud udbetalt for bøger, han skulle skrive, men Emil Rasmussen meddelte Peter Nansen i et brev af 28. marts fra München, hvor han opholdt sig, at han i stedet havde påbegyndt en humoristisk satirisk bog med krigen som baggrund: „Den bliver noget for sig indenfor min Produktion ...“ lovede Emil Rasmussen,⁵²⁾ men som det var at vente, reagerede Nansen negativt på denne rekommandation af bogen:

Hvad den spøgefulde Krigsbog angaar, maa vi se paa den. De partitagede Krigsbøger har vi principielt sagt nej til. Og jeg kunde tænke mig, at Deres Bog, selv om den er humoristisk alligevel ikke rigtig egner sig for dansk Udgivelse. Naa nu faar vi jo se.⁵³⁾

Selv om det økonomiske kunne tale for at antage Emil Rasmussens bog, gælden til forlaget taget i betragtning, så endte sagen med, at også Fr.

Hegel afviste den, og Emil Rasmussen måtte udsende den på Nordiske Forfatteres Forlag, der overfor boghandlerne annoncerede bogen som „et enestaaende document humain, som vil faa Læserne til at spille Øjnene op i aandeløs Hasten gennem Siderne, og som fremfor alt vil gøre blinde seende“. ⁵⁴⁾

På titelbladet rummede *Barbarkvinder* en sigende tilegnelse: „Å mon Ami Johannes Jørgensen“. En tilkendegivelse af, at *Barbarkvinder* med sine vildt overdrevne og affekterede skildringer skulle ses som et satirisk side-stykke til Johannes Jørgensens *Klokke Roland*. I øvrigt var Johannes Jørgensen selv indlagt i romanen som biperson, idet bogens fortællende jeg møder ham stirrende inspireret op mod klokkerne i Frauenkirche's tårne i München, hvortil handlingen er henlagt.

Som det havde været tilfældet med *Klokke Roland* anmeldte Kai Friis Møller bogen i *Politiken*, men ganske negativt.

Alligevel blev den salgsmæssigt en succes, idet den nåede 6 oplag på i alt 6.700 eksemplarer, ⁵⁵⁾ men herpå endte det hele temmelig brat, idet der blev rejst sag mod Emil Rasmussen ved Kriminal- og Politiretten for overtrædelse af straffelovens § 184, der omhandlede offentliggørelse af utugtige skrifter og billeder. ⁵⁶⁾ Sagen blev ført helt til højesteret, men Emil Rasmussen blev dømt og fik sin bog beslaglagt; satsen blev dog, efter at den var gjort ubrugelig, leveret bogtrykkeren tilbage. På denne måde blev den videre udbredelse af *Barbarkvinder* forhindret.

I sin erindringsbog *Memoirer på høje tid* i kapitlet *Verdenskrigen paa Raadhuspladsen*, omtaler Kai Friis Møller sagen og den andel, han har haft i den. ⁵⁷⁾ Han nævner, at bogens store salgssucces var ham en ærgrelse, idet den negative anmeldelse netop skulle have forhindret, at *Barbarkvinder* nåede før høje salgstal, og at den tyske propaganda på denne måde blev dominerende. Da tilmed Kai Friis Møller året før af indenrigsministeren var blevet nægtet tilladelse til en oplæsningsaften af Kipling's *Barrack Room Ballads*, fordi indenrigsministeriet havde fundet, at arrangementet var i strid med regeringens neutrale holdning, så var dette anledning for Friis Møller til at henvende sig i indenrigsministeriet med det ledende spørgsmål: „Hvad agter ministeriet at foretage sig i anledning af Emil Rasmussens bog?“ Han pointerer, at ministeriet allerede før hans henvendelse var ved at forberede et sagsanlæg, men da sagen kom for, lod

---

Om bogomslagene på de næste sider: I propagandakrigen var Pio og Nordiske Forfatteres Forlag engageret på hver sin side og så en særlig pointe i hver at udgive en bog om samme begivenheder, her set fra henholdsvis amerikansk og tysk side. John Stanley Cameron var fange hos Fregatkapitain Neger på hjælpekrydseren Wolf, der i virkeligheden var et svært armeret krigsfartøj maskeret som et harmløst neutralt fragtskib.

Paakapertogt
med
"WOLF" OG "IGOTZ MENDI"
EN AMERIKANSK SKIBSKAPTEJNS
BERETNING AF
John Stanley Cameron

V. PIOS BOGHANDEL POVL BRANNER
NØRREGADE KØBENHAVN

1 9 1 8

ministeriet den tage udgangspunkt i Friis Møllers henvendelse, der i erindringen karakteriseres som: „... (en privat opringning, akcepteret som saadan!) endskønt jeg havde departementschefens ord for, at sagsanlægget allerede var „under ventilation“ paa det tidspunkt, da jeg foreslog denne saakaldte „henvendelse“.⁵⁸⁾ Om sagen nu forholder sig som Kai Friis Møller erindrer den, eller om det var ministeriet, der på hans opfordring rejste den, er nok af mindre betydning. Under alle omstændigheder ligger der i selve formuleringen af forespørgslen en opfordring til ministeriet om at foretage sig noget, så et initiativ er der i al fald udgået fra Kai Friis Møllers side.

For Emil Rasmussen og Nordiske Forfatteres Forlag betød sagen skandale i dagspressen og tab på det økonomiske plan.

På den baggrund er det meget forståeligt, at Emil Rasmussen kunne føle sig bitter, og han udgav under sagens forløb et polemisk skrift rettet mod Kai Friis Møller og de aviser, der havde skrevet imod hans roman: *Løgnens Riddervagt „Barbarkvinder“ og Danmark*.⁵⁹⁾ I dette skrift, der er hadsk og truende mod Kai Friis Møller og mod Pio's forlag, der betegnes som ententens propagandaførlag, er indledningen af mere principiel karakter.

Nuvel vi [Nord. Forf. Forlag] udgiver for Alverdens Øjne de tyske officielle og halvofficiøse Skrifter. Det samme har Gyldendal og Aschehousgs Københavnerkontor, som alle ved, gjort før os. Pio gør det selvsamme for Ententen. Er det maaske en Forbrydelse? Tror noget normalt Menneske, at Tyskland kan spærres ude fra at tale til de neutrale Folk? Ønsker noget eneste rettænkende, uhildet og ubestukket Menneske, at det skulde ske? Ønsker man at tvinge Tyskland til at grundlægge tyske Forlag heroppe for at faa sine Bøger ud?⁶⁰⁾

Med det sidste spørgsmål kommer Emil Rasmussen i virkeligheden temmelig tæt ind på de økonomiske realiteter bag Nordiske Forfatteres Forlag. Var der ikke tale om et af tyskerne grundlagt forlag, så var Nordiske Forfatteres Forlag til gengæld et aktieselskab, som sandsynligvis blev finansieret af tyske midler.

I øvrigt blev denne skandalesag fulgt op af en ny affære, hvor samtlige Kohls aktiviteter blev taget under behandling, idet dagbladet *København* i maj-juni 1918 satte en kampagne i gang imod Kohl og hans forlags- og tidsskriftvirksomhed. Det vil føre for vidt her at gå i detaljer med denne aviskampagne, der trods Kohls og flere af hans medarbejders energiske forsvar, blev kompromitterende for Kohl og hans forbindelser med det tyske gesandtskab. Det blev betydeligt vanskeligere at få penge fra tysk side, hvilket nogle breve fra Kohl til Brockdorff-Rantzau ganske tydeligt

vidner om.⁶¹) Det er som om polemiken i *København* blev en kærkommen anledning for gesandten til at distancere sig fra de kohlske foretagender, som så dårligt svarede til den passive strategi, gesandtskabet egentlig havde ønsket.

Med denne udgang på de tyske forsøg på kulturpropaganda i de fire krigsår vil det være passende at afslutte nærværende arbejde, som ikke er tænkt som nogen udtømmende behandling, men som en oversigt over de hensigter og de motiver, som den krigsførende så vel som den neutrale partner havde til at øve indflydelse på et lands opinionsdannelse.

Man kan måske undre sig over, at en stormagt som Tyskland kunne have interesse i at påvirke opinionsdannelsen i et lille ubetydeligt land som Danmark, men selv om landet var aldrig så ubetydeligt i den store politik, så var det trods alt et neutralt vindue ud mod den øvrige verden, som krigen ellers isolerede Tyskland fra; men naturligvis var denne position ikke noget specielt enestående for Danmark. Norge, Sverige, Holland og Schweiz spillede en lignende rolle. På et punkt adskilte Danmarks situation sig dog afgørende fra de øvrige neutrale landes.

Danmark havde et mellemværende med Tyskland: Det sønderjyske spørgsmål. I dette forhold bundede tyskernes årvågenhed overfor dansk presse og danske skribenter, ja, det sønderjyske problem gjorde ligefrem Tyskland særlig sårbar overfor kritik fra dansk side, hvilket tydeligt sås i forbindelse med *Klokke Roland*, hvor den første tyske reaktion på Johs. Jørgensens bog netop udgik fra den slesvig-holstenske overpræsident. At en sag af denne art kunne få et så stort omfang, er næppe alene udtryk for en enkelt embedsmands pedanteri og enfoldighed, men tillige et eksempel på selve pinagtigheden i det dansk-tyske forhold. Denne pinagtighed satte snævre grænser for den sympati, der kunne nås ad direkte vej.

Hvad man kunne opnå af mere skjulte kanaler var et andet spørgsmål. De store investeringer i Kohls forlag og i hans tidsskrifter har sikkert først og fremmest været til gavn for Kohl og hans medarbejdere eller for de forfattere, hvis bøger udkom på Nordiske Forfatteres Forlag.

Om Tyskland havde noget måleligt udbytte af den ganske dyrt betalte foretagsomhed er vanskeligt at vide; et er imidlertid sikkert: Efter afsløringen af Kohls foretagender i *København* sommeren 1918 blev Tyskland i al fald stillet i en latterlig og håbløs position i den danske offentlighed, men Nordiske Forfatteres Forlag, hvis virksomhed ophørte med krigen, gled sent ud af offentlighedens bevidsthed. Den 21. nov. 1919 kunne Otto Gelsted i *Lolland-Falsters Folketidende* sætte denne gravskrift over forlaget:

Forlagets [Nordiske Forfatteres Forlag] rige Pengemidler, der ophørte at flyde efter Tysklands Sammenbrud, muliggjorde Offentliggørelsen af

en Samling Bøger, hvis Talentløshed under normale Omstændigheder vilde have umuliggjort enhver Tanke på Udgivelse. Det kan siges, at intet Forlag har gjort saa meget for at nedbryde Respekten for Bogen og Talentet herhjemme som det nu likviderede „Nordiske Forfatters“.

NOTER

Forkortelse: A. A. = Ausw. Amts Archiv, affotograferet i Rigsarkivet.

(1) A. A. 34. – (2) Anton Hollmann, 6/11 1876 – 11/10 1936. – (3) Anton Hollmann, Den danske Folkehøjskole og den Betydning for Udviklingen af en folkelig Kultur i Danmark, Kria. (Kbh.) 1910. Anton Hollmann, Tanskalainen kansanopisto, Helsingfors, 1919. – (4) A. A. 34. – (5) A. A. 34. – (6) Hørups tale i Folketinget d. 29. marts 1883 om forsvarsordningen. Se Rigsdagstidende Forhandlinger paa Folketinget 35. ordentlige Samling 1882–83. 2. bind, 1883. Desuden trykt i Viggo Hørup, Retning til Venstre, Artikler og Taler, udg. af Ebbe Reich, Haslev 1968. – (7) Clemenceau brød som bekendt med Georg Brandes i 1915 efter en polemik i Politiken, hvor Brandes ikke forekom ham franskenlig nok. Se Politiken 28/2, 14/3 og 18/3 1915. – (8) A. A. 34. – (9) A. A. 34. – (10) Brandesarkivet, Kgl. Bibl., breve til Georg Brandes fra Peter Nansen. – (11) Brandesarkivet, breve til Georg Brandes fra prins Wittgenstein. – (12) Ny kgl. Saml. 4043 4°, breve til Peter Nansen fra Julius Bard. – (13) Sst. – (14) Gyldendals Arkiv, kopibøger, Kgl. Bibl., 1915. – (15) Sst. – (16) Ny kgl. Saml. 4043 4°, breve til Peter Nansen, 1915. – (17) Gyldendals Arkiv, kopibøger, Kgl. Bibl., 1915. – (18) Ny kgl. Saml. 4043 4°, breve til Peter Nansen fra Julius Bard.

(19) Se min artikel Georg Brandes og Peter Nansen i F & F XXII, 1975–76, s. 223–242. – (20) A. A. 55. – (21) Sst. – (22) Sst. – (23) Sst. – (24) Se eksempelvis udgivelserne fra Pios Forlag i Dansk Bogfortegnelse, 1915–1919, Kbh. 1921, Syst. del: Verdenskrigen. – (25) Gyldendals Arkiv, kopibøger, Kgl. Bibl. 1915. – (26) Sst. – (27) A. A. 58. – (28) Sst. – (29) Sst. – (30) Sst. – (31) Sst. – (32) Sst. – (33) Sst. – (34) Sst. – (35) Sst. – (36) Sst. – (37) A. A. 58. – (38) Louis von Kohls rolle som stråmand for tyske interesser er tidligere blevet omtalt dels af undertegnede i F & F XXII 1975–76, dels af Sigurd Rambusch, i Festskrift til Johan Hvidtfelt, Kbh. 1978, s. 371–381. – (39) A. A. 187. – (40) Sst. – (41) Spectator Nr. 1. 1916. – (42) A. A. 187. – (43) A. A. 101.

(44) På basis af det bevarede arkivmateriale fra Ausw. Amts arkiv kan man ikke fastslå, hvorvidt *Litteraturen og Sort på Hvidt* har været bekostet af tyske midler. – (45) A. A. 187. – (46) Kraks Firmavejviser 1917. – (47) Sst. – (48) A. A. 101. – (49) Sst. – (50) Kgl. Bibl., Danske Afd. Småtryk, Bogvæsen Nordiske Forfatters Forlag. – (51) Brochure i småtrykmaterialet fra Nordiske Forfatters Forlag, Kgl. Bibl. Danske Afd. Småtryk, Bogvæsen. – (52) Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 4043 4°, Breve til Peter Nansen. – (53) Gyldendals Arkiv, kopibøger, Kgl. Bibl. – (54) Brochure i småtrykmaterialet fra Nordiske Forfatters Forlag, Kgl. Bibl. Danske Afd. Småtryk, Bogvæsen. – (55) Fremgår af højesteretsdommen over Emil Rasmussen, se Højesteretstidende, 1918, s. 255. – (56) Den borgerlige Straffelov af 1866. – (57) Kai Friis Møller, Memoirer på høje tid, Kbh. 1960, s. 42. – (58) Sst. – (59) Emil Rasmussen, Løgnens Riddervagt, Kbh. 1917. – (60) Sst., s. 3. – (61) A. A. 187.